

Rudolf trónörökös, az ornitológus

HADARICS TIBOR

Hadarics Tibor 2011. Crown-Prince Rudolf, the ornithologist. – Ornis Hungarica 19: 149–163.

Abstract Rudolf the crown prince was born in 1858, over a century ago. Not many are aware that the enlightened noble man spoke Hungarian and also was interested in ornithology. He also was close friends with Alfred Brehm, whom in his book *Thierleben* used the texts written by Rudolf for describing the Black Kite, the Montague's and the Marsh Harriers, and that of the „midgrouse”. He pursued his hunting and birding interests in foreign countries like Hungary, Spain, Egypt and the Middle-East. Hunting was simply a scientific method for him, he valued his prey purely from a scientific perspective. His papers on various aspects of ornithology were published, often anonymously, in Hungarian and Austrian journals. He also published two books on his travelling adventures. He made the heron colony at Obedszka Bara protected in 1875 making the first protected site in the Austro-Hungarian Monarchy. He was active in establishing bird observatories throughout the country. He had an active role in organizing the first International Ornithological Congress in 1884 (Vienna) which he opened personally. The next congress, held in Budapest was delayed because of his death and was only held in 1891. He is remembered through the scientific names of two avian species and a subspecies.

keywords: Crown-Prince Rudolf, Alfred Brehm, ornithological publications, birds of prey, hunting, Austro-Hungarian Monarchy, River Danube, *Galerida miramarae*, 1st International Ornithological Congress

Összefoglalás Több mint egy évszázaddal ezelőtt, 1858-ban született Rudolf trónörökös. Kevesen tudják, hogy a felvilágosult – magyarul is jól beszélő – főherceg madártannal is foglalkozott. Szoros barátságban volt Alfred Brehmmel, aki a *Thierleben* madaras kötetében a barna kánya, a hamvas és a barna rétihéja, valamint a 'középfajd' leírását egy az egyben a Rudolftól vette át. Vadászati és ornitológiai utazásokat tett Magyarországon, Spanyolországban, Egyiptomban és a Közel-Keleten. A vadászat számára csak a tudományos célt szolgáló eszköz volt, a zsákmányt tudományos szempontból értékelte. Rendszeresen vezetett madarásznaplót. Madártani cikkeit osztrák és magyar vadászati és madártani szaklapokban publikálta, sokszor névtelenül. Cikkei gyűjteményes kötetekben is megjelentek, utazásairól két könyvet is írt, amelyek németül és magyarul is kiadásra kerültek. 1875-ben védelem alá helyezte az Obedszka Bara gémtelepét, ami az első természetvédelmi célzatú intézkedés az Osztrák–Magyar Monarchiában. Kezdeményezésére országsszerte madármegfigyelő állomásokat létesítettek. Tevékeny szerepe volt az I. Nemzetközi Madártani Kongresszus (1884, Bécs) szervezésében, amelyet személyesen nyitott meg. A következő, budapesti kongresszust részben Rudolf halála miatt kellett későbbre (1891) halasztani. Két madárfaj és egy alfaj latin neve is Rudolf emléket őrzi.

kulcsszavak: Rudolf Koronaherceg, Alfred Brehm, ragadozó madarak, vadászat, Osztrák-Magyar Monarchia, Duna, *Galerida miramarae*, I. Nemzetközi Madártani Kongresszus

H-9400 Sopron, Wälder József utca 4. D/2., e-mail: sitke@t-online.hu

A tragikus sorsú trónörökös, Rudolf főherceg leginkább a Vetsera Mária bárónóval elkövetett öngyilkossága révén ismert. E tragédia részleteit máig számos titok és legenda övezi. Rudolf politikai nézeteiről, apjával való rossz viszonyáról, házasságáról, szerelmeiről és halálának körülményeiről az utóbbi években is számos könyv (közülük

több magyarul is) és kiállítási katalógus jelent meg, melyek legtöbbszörében ugyan említik, hogy a szenvedélyes vadász hírében álló főherceg ornitológusként is ismert volt (Nemere 2000, Weissensteiner 2005, Grössing 2006, Morton 2006, Seemann & Lunzer 2006, Szalvendy 2008), de a madártan terén végzett munkásságának csak kivételesen

szentelnek egy-egy – sokszor rövid – fejezetet (Hamann 1990, 2008, Szabó 2008), bár Rudolf madártani (Blasius 1889, Tschusi 1889, Böck 1989, Hadarics 2006, Bauernfeind 2008), természettudományi (Mauthe 1989, Kovács 2008), illetve vadászati tevékenységét (Bauernfeind 1996, Iby 2008, Tomiczek 1989) részletesen ismertető írások is szép számmal jelentek már meg.

Gyermek- és tanulóévek

Rudolf anyja – Erzsébet királyné – természetét és tehetségét örökölte, élénk szellemű, kielégíthetetlen tudásszomjijal rendelkező ifjú volt. Már gyermekkorában szépen rajzolt és festett, többek között madarakat is, egyebekek mellett lappantyút (*Caprimulgus europaeus*), hantmadarat (*Oenanthe oenanthe*), gyurgyalagot (*Merops apiaster*), jégmadarat (*Alcedo atthis*) és süvöltőt (*Pyrrhula pyrrhula*), valamint tengelicet (*Carduelis carduelis*) és csízt (*Carduelis spinus*) ábrázoló fiatalkori festményei maradtak fenn. Gyerekkori tanulmányai is arról árulkodnak, hogy a trónörökös érdeklődött a természettudományok, különösen a madártan iránt: tíz füzetben a madarak védelmével, hét másikban pedig a sasvadászattal foglalkozik (Mauthe 1989). Sokoldalúan művelt, rendkívül olvasott ifjú volt, tele ötletekkel. Szakadatlanul társadalmi, politikai, irodalmi és tudományos tervekkel foglalkozott. A kiegyezés után – mint a magyar trón várományosának – magyar tanárai is voltak.

Rudolf később is szívesen foglalkozott tudományokkal, főleg néprajzzal és természettudományokkal, Ferenc József császár viszont nem nézte jó szemmel fia ebbéli lelkesedését, sőt egyenesen eltiltotta a természettudományi tanulmányoktól, mert

azokat uralkodóhoz méltatlannak tartotta. A császár tiltása azonban nem tántorította el Rudolfot, 1875 decemberében (tizenhét évesen) így ír kedvenc tanárának, a matematikát, fizikát és természetrajzot tanító dr. Josef Kristnek (Blasius 1889): „...*ön volt az első aki bevezetett a természet ismeretébe s olyan tudomány iránt ébresztett bennem szeretetet és kedvet, mely nemcsak nemesít és felvilágosít, hanem ösztönt és állandó foglalkozást ad a szabad természetben és a könyvekben, a természet megfigyelésével örömet szerez és a természet szeretetére tanít, a mi igen nagy kincs. Annyi mindenféle tanulmányaim között mindig a természettudományokban találtam megnyugvást és üdülést és fogok is bennök találni egész életemben...*”

A természettudományok közül Rudolfot elsősorban a madártan érdekelte. Az 1877/1878 telén tett angliai utazása során is hosszú időt szánt a British Museum madárgyűjteményének tanulmányozására, és mindent megpróbált, hogy személyesen is megismerkedhessen Charles Darwinnal, de ez a találkozó végül nem jött létre (Mauthe 1989).

Rudolf és a vadászat

A XIX. században a vadon élő állatokkal kapcsolatos tudományos ismeretek gyűjtésének szinte egyedüli módja a vadászat volt. A trónörökös rendszeresen vadászott, de nem volt biztos kezű lövő, sőt apja kifejezetten csapnivaló vadásznak tartotta, Ferenc József – nyilván más jellegű konfliktusai miatt is – kerülte, hogy fiával együtt vadásszon. A főherceg a magyar főúri vadászok között érezte magát legjobban, vadászatairól a hazai vadászati lapok rendszeresen be is számoltak (B. 1886, Véber 1989,

Zoltán 2008). Rudolf a vadászatot részben testedzésnek, részben férfias erőpróbának, de leginkább tudományos búvárkodásnak tekintette (Rudolf 1890): „*A vadászat csak akkor serkentő, csak akkor a puszta élvezeten túl menő foglalatosság, mikor tudományos érdek szolgálatába szegődik, mikor ismeretlen vidékek átkutatásával, nélkülözésekkel és sokszor fárasztó munkával is kapcsolatos.*” A korabeli források alapján tudható, hogy a ragadozó madarak fészkeit a helyi erdészek, vadőrök már előre feldehítették, és a trónörököszt és vadásztársait már eleve a lakott fészkek alá vezették. Itt a fészkes fát megkocogtatva a fészkekről lerepülő madarat lőtték meg, sőt még a fészkekre visszatérő párját is megvárták, hogy azt is zsákmányul ejtsék. Mai szemmel nézve ez egyáltalán nem volt etikus vadászcselakedet, de annak idején – az akkori vadbőség mellett – a természettudományos kutatásnak és gyűjtésnek elfogadott módja volt. Előfordult persze olyan eset is – nem is ritkán –, amikor bár biztosan lelőhető volna egy madarat, azt mégsem tette meg, inkább a viselkedését próbálta megfigyelni (Rudolf 1890): „*...az igazi búvár, bármily szenvedélyes vadász legyen is egyszersemind, háttérbe szorítja a vadászt, mihelyt a tudományról van szó.*” Rudolfot inkább az állatok becserkelése érdekelte, szívesebben tanulmányozta, figyelte meg őket természetes környezetükben, minthogy lelője őket. A vadászat elsősorban a tudományos cél elérését szolgáló eszköz volt számára. Nem a zsákmány mennyisége, nem is a kapitális trófea számított, hanem a gyűjtött anyag tudományos jelentősége. A trónörökös legtöbbször tudományos szempontból is értékelte vadászzsákmányát, az elejtett madarokról akadémiai alaposságú leírásokat készített, és pontosan felvette biometriai adataikat is.

Rudolf tehát nemcsak vadász volt, hanem tanult és lelkes ornitológus is, ahogy Paszlavszky (1889) írja: „*Igazi barátja volt ő a természetnek, s a mikor a közönség azt tudta róla, hogy csak a vadászat örömeit élvezi, igen értékes megfigyeléseket végzett s tudományos kérdéseik eldöntéséhez gyűjtött adatokat. Vadászatain, kisebb-nagyobb kirándulásain és utazásain mindig a természet, kivált pedig a madarak megfigyelése volt a főczél. A madarak, különösen pedig a királyi madarak, a sasok voltak az ő kedveltjei és tanulmányának tárgyai. Ismerte is őket úgy, mint kevés ornitológus.*” Vadászatairól, madártani megfigyeléseiről rendszeresen naplót vezetett, sőt sokszor maga a terepen is készített feljegyzéseket, ennek egy székért során megmutatkozó „nehézségeiről” így ír (Rudolf 1890): „*Minél inkább közeledtünk kifelé a szárazföldi erdők felé, annál élénkebb s fajokban annál gazdagabb volt a kis madarak világa s annál inkább irtunk jegyzőkönyvünkbe hieroglifákat, mert hát a mind zökögősebbé váló út jobbat nem engedett meg.*”

Rudolf trónörökös és Alfred Brehm

1876-ban elvállalta az akkor alakuló bécsi madártani társaság (Ornithologischen Verein in Wien) védnökségét (Blasius 1889). Igyekezett személyes kapcsolatba lépni neves ornitológusokkal. Hochstetter közvetítésével – mindössze tizenöt évesen – az 1873-as bécsi világkiállítás alkalmával ismerkedett meg a kor ünnepezt zoológusával Alfred Brehmmel (Böck 1989). A nagy különbség ellenére néhány év alatt olyan szoros barátság alakult ki kettejük között, hogy Brehm a Thierleben második kiadá-

sának két madaras kötetét (Brehm 1878, 1879) a trónörökösnek ajánlotta, amiről Rudolf így ír egy Brehmhez intézett levelében: „*Büszke vagyok rá, hogy a nevem révén, amely az ajánlásban áll, ilyen szorosan összefonódhattam ezzel a maga nevében kétségtelenül egyedülálló művel. Biztosíthatom, hogy nagyon megszerettem, főleg a madarokról szóló két kötetet, állandó kísérőim, és nagyon sokat használok őket, hiszen az állattan, de különösen a madártan kedvenc tanulmányaim közé tartozik, és mind a szabad természetben, mind az íróasztalnál szorgalmasan üzöm.*” Brehm gyakran meglátogatta Rudolfot Prágában, többször hetekig vendégeskedett nála. Sokszor bejelentés nélkül érkezett, hóna alatt könyvekkel és kitömött vagy frissen elejtett madarakkal. A trónörökössel közösen értékelték a zsákmányt, lemérték a lelőtt példányokat és biometriai adataikat terjedelmes táblázatokba foglalták (Mauthe 1989). Közben véget nem érő vitákat folytattak például az egyes fajok közötti hibridekről, vagy arról, hogy védetté kell-e tenni a dolmányos varjút (*Corvus cornix*) vagy sem (Rudolf a védettség ellen érvelt).

Leginkább a „saskérdés” volt a központi téma, nevezetesen, hogy a kőszáli sas (Steinadler) és az aranysas (Goldadler) külön fajok-e, vagy csak ugyanannak a fajnak – szirti sas (*Aquila chrysaetos*) – a különböző színváltozatai, de ugyanígy kérdéses volt a parlagi sas (Kaiseradler) és az ibériai sas (Prinzenadler) egyazon fajba vagy külön fajokba (*Aquila heliaca* és *Aquila adalberti*) sorolása is (Böck 1989). Brehm hazája, Németország nem bővelkedett sasokban, ezért Rudolf rendszeresen küldött a tudósoknak elejtett sasokat Ausztriából és Magyarországból.

Rudolf utazásai és madártani publikációi

A sasvadászat volt a fő célja az 1878 tavaszán a Duna magyarországi szakaszán tett tizenöt napos vadászkirándulásának is ([Rudolf von Österreich] 1878d), melyen Hodek bécsi preparátor, Homeyer és Brehm, „*az élő útleírás*” voltak útítársai. Vonattal indultak Budapestre, ahogy Rudolf írja: „... *lokomotív fűtyölt és mi vágatva robogtunk a szép magyar föld felé.*” A folyón a Duna Gőzhajózási Társaság által rendelkezésükre bocsátott, a trónörökös nevét viselő gőzhajóval utaztak. Több helyütt megálltak, és a Duna melletti ártéri erdőkben, mocsarakban, de távolabbi erdőkben is vadásztak, így felkeresték a híres adonyi gémszigetet, Apatin és a Drávafok környékét, a Bega-csatorna környéki berkeket, a keskendői erdőt, a Hulló-mocsarat, a Fruška Gora-ban pedig keselyűkre vadásztak. Itt, a Fruška Gora-ban látott Rudolf életében először vadon barátkeselyűt (*Aegypius monachus*). A lelőtt keselyűről a következőket írja (Rudolf 1890): „*Valami kiállhatatlan dögsgaz vette körül az utálatos állat tetemét és sok lépéssel meghátráltatott. Ilyen förtelmesnek még sem gondoltam. [...] Annak a begye, a melyet mi ejtettünk el még tele volt a legbűdösebb dögmaredekkel és a szájából olyan bűz áramlott, hogy valami gyenge idegzetű embert ájulásba ejthetett volna.*”

Rudolf ezt az utazást a Fünftehn Tage auf der Donau című – névtelenül és kis példányszámban, csak az ismerősöknek szóló ajándék gyanánt kiadott – könyvében írta le ([Rudolf von Österreich] 1878d). A névtelenség ellenére természetesen könnyen kitalálható volt, hogy az írás a trónörököstől származik. A korabeli sajtó mind irodalmi, mind tudományos szempontból dicsérte,

bár a mű inkább a nemesi útleírások és vadásztörténetek kategóriájába sorolható, és ezt maga Rudolf is így értékelte: „*Azt, amit láttunk, megfigyeltünk vagy elvégeztünk, és ami madártani szempontból fontos, olyan emberek fogják megírni, akik abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy teljes egészében a tudománynak szentelhetik magukat. Ennek tudatában az én írásom természetesen csupán a szerény útleírások közé tartozik.*” A könyvet 1885-ben másodszor is kiadták (Rudolf 1885b), a trónörökös halála után pedig – Tizenöt nap a Dunán címmel – Paszlavszky József fordításában magyarul is megjelent (Rudolf 1890). Az utazás eredményeiről, a gyűjtött madarak biometriai adatairól Rudolf, Homeyer és Brehm egy hosszú tudományos cikkben számolt be (Rudolf von Oesterreich et al. 1879).

A trónörököstől származó néhány fenti idézetből is látható, hogy Rudolf egészen kiváló stílusban írt. Erről Paszlavszky (1889) a következőket írja: „*A mit látott, tapasztalt, átélt, azt nemcsak szabatosan, de vonzón, bizonyos bájjal tudta megírni; leírásai keresetlen egyszerűségekkel, hamisítatlan őszinteségekkel valóban megragadók; van bennök élet, mely melegít, erő, mely lelkesít s bizonyos kedves zománcz árad el rajtok, mely egyéniségének tükröző fénye; néhol ki-kicsillan belőlök az ifjúkor vidámsága, olykor hamiskás szelleme, a mi az olvasót tökéletesen megnyeri és lebilincseli.*”

A trónörökös gyönyörű leírásokat adott a bejárt tájakról, különösen szépen írt a naplementékről és a viharokról, ugyanakkor saját írásairól szerényen így nyilatkozott (Rudolf 1890): „*Örülnék, ha tollam csak félig-meddig tudná is az olvasók elé varázsolni azokat a csodálatos képeket, melyek akkor elfelejt-hetetlenül nyomódtak be emlékezetembe.*”

Írásai gyakran a humort és az iróniát sem nélkülözték. Amikor dunai útjuk során egy

zátonyon húsz tőkés réce (*Anas platyrhynchos*) gácsért láttak, a következőket írja (Rudolf 1890): „*...valószínű, hogy a tojók költöttek és ez a praktikus madár jobbnak találja, hogy oldalbordáját ilyen házi foglatosság közben elhagyja s egy húron pendülő társaival bekalandozza a vidéket.*”

Nemcsak a kedvelt ragadozómadarokról, de a vadászat és az utazás során megfigyelt további madárfajokról és más állatokról is szép és élvezetes leírásokat közölt (Rudolf 1890): „*Örvös- és vadgalambok repkedtek a tölgyeken s békésen búgták méla dalukat; egy-egy szerelmes gunár magasra szárnyalt fel a kék levegőben, azután lebegve ereszkedett alá az átellenben fekvő erdő száraz sudaraira; varjak és csókák jöttek, mentek és az énekesek vidám hada a legzengzetesebb dalokra gyűjtött rá; kár, hogy a sípos kacsá, meg a zöldlábú vízi tyúk egytagú kiáltózása, valamint a békák végnélküli brekegése tönkre tett minden poézist.*”

Szemléletes hasonlatokat és egyszerű képeket használt egy-egy madárfaj leírása során. Az uhuról (*Bubo bubo*) például így ír (Rudolf 1890): „*Kisérteties, mesebeli tekintetével, mellyel a régmúlt időkre, a Valpurgis-éj idejére és a vadászok minden régi meséjére emlékeztet, minden ízében eredeti, szép madár ez. Őt talán még jobban háttérbe szorította a kultúra mint a sast, mert ő tökéletes nyugodalmat kíván s csak a nagy vadon az ő igazi hazája.*” Nem kevésbé találó a fekete gólyáról (*Ciconia nigra*) – mellyel első dunai útja során, 1878-ban találkozott életében először – adott jellemzése sem. A fészek környékén unottan álldogáló, a közeledő emberrel nem nagyon törődő madárról ezt írja (Rudolf 1890): „*Európai mada-raink között nem tudok egyet sem, melynek egész lényében olyan világosan ki volna fejezve az unalom megtestesült fogalma, mint a fekete gólyában.*”

Az ornitológiában a főherceget elsősorban a ragadozó madarak érdekelték, róluk tudott a legtöbbet. Már tizenkét éves korában több mint száz oldalas munkát írt a sasvadászatról (Böck 1989). Publikációinak jelentős része is a ragadozó madarakkal, főként a sasokkal ([Rudolf von Österreich] 1878b–c, 1879a, 1897e, 1881e) és a keselyűkkel ([Rudolf von Österreich] 1878a, 1879b–d, 1880c, 1881c) foglalkozik. Rendkívül izgatta például a törpesas (*Aquila pennata*) (Rudolf 1890): „*A törpe sas, nézetem szerint, határozottan legérdekesebb és legkevésbé ismert madarunk, a mely a vitatkozásra mindig kész ornithológusoknak még sok vitás kérdésre fog anyagot szolgáltatni.*” Abban az időben a törpesas világos és sötét színű változatát több kutató külön fajoknak tartotta. A dunai utazás során a Drávafok környékén Rudolf egy olyan párt figyelt meg, melynek egyik tagja a sötét, a másik pedig a világos színváltozathoz tartozott, ebből rögtön le is vonta a rendszertani következtetést: „*...e házaspár egyike tökéletesen sötétszínű, másika pedig egészen világosszínű volt s ama vitás kérdésben, vajjon a kis sas (*Aquila minuta* Brehm) meg a törpe sas (*A. pennata* Gm.) külön fajok-e, ellene mondott e két faj külön választásának.*”

A korábban a sasok közé sorolt kígyász-ölyv (*Circaetus gallicus*) – akkori elnevezéssel kígyász-sas – rendszertani helyzetével kapcsolatban Rudolf a következőképpen érvel (Rudolf 1890): „*...van lényében valami egészen jellemző, egy vonás, mely sem a nagy, sem a kis sasokra nem emlékeztet, hanem inkább az ölyvekre, sőt valamicskét a baglyokra is; [...] Lehetetlen, hogy nagy sasainkkal tegyük őt egy sorba, mint milyen a kőszáli, az arany- és a rétisas, de épen olyan kevéssé egyezik meg alakja a lármas-, a törpe- és a halász-saséval, az*

ölyvek, a réti-héják és a galambász-héják alakjával. Ezeknél sokkal nagyobb és hatalmasabb s Európában teljesen magában álló közbülső alak, a mely az ornitológust beható buvárlatra ösztönzi. [...] módomban volt, hogy röptüket is jól szemügyre vegyem. Semmi esetre sem volt az az a nyugodt, úszásra emlékeztető repülés, a mi valamennyi sasra jellemző, hanem határozottan ölyvszerű s szárnycsapásaik sokkal gyorsabban ismétlődtek, semmint hogy ezt az úgynevezett sast meghagyhatnók azon a megtisztelő, de érdemtelenül bírt helyen, a hova a régebbi természetbúvárok helyezték.” Ezen megfigyelések alapján Rudolf Brehmnek ad igazat, aki kígyászölyvnek nevezi a madarat: „*E madarat a „sas” elnevezés – az én különben nem irányadó nézetem szerint – nem illeti meg; ez nem sas s én teljesen egyetértek Brehm-mel, hogy, majdnem valamennyi eddigi búvárral ellentétben, ki kell őt küszöbölni a sasok csoportjából, s azt tartom, hogy Brehm barátomtól használt elnevezése, a „kígyászölyv” sokkal helyesebb.*” Következő mondatában viszont már szembe is helyezkedik Brehm kígyászölyvvel kapcsolatos nézetével, aki a fajt egyszerűen az ölyvek közé sorolta. Rudolf mind a sasoktól mind az ölyvektől elkülönített rendszertani csoportba való sorolását tartja helyesnek: „*...a kígyász-sast – ez iratban megtartom ez elnevezést, mert ez az egyedüli, a melyet mindenki ismer – ne helyezzük olyan elhamarkodva az ölyvek csoportjába, mint Brehm cselekedte. Én sokkal czélszerűbbnek tartanám, ha mind a sasoktól, mind az ölyvektől elválasztanók és a rendszerben mindjárt az ölyvek előtt jelölnék ki számára külön helyet.*”

Rudolf éles megfigyelőtehetségét, tiszta, világos felfogását, széles ismereteit, de legfőképpen ragadozómadár-ismeretét, pontos és jellemző leírásait öreg barátja,

maga Alfred Brehm, a leírások nagy mestere is becsülte és Brehms Thierleben című nagy művében több helyen fel is használta, így ismertetve meg az alig húszéves ornitológus trónörököst az olvasóközönséggel. Az 1878-ban megjelent első madaras kötetben adatokat sorolt fel tőle például a keselyűk és a sasok leírásában, a barna kánya (*Milvus migrans*), a barna (*Circus aeruginosus*) és a hamvas rétihéja (*Circus pygargus*) leírását pedig teljes egészében a trónörököstől vette át (mindegyiknél külön megemlítve és kiemelve a szerzőt) (Brehm 1878). A madarakat tárgyaló második kötetben (Brehm 1879) szintúgy szó szerint Rudolftól idézte a 'középfajd' (*Tetrao 'medius'*) leírását. Ezekről így vélekedett a trónörökös egy Brehmnek írt levélben: „...egészen megszégyenített azzal, hogy a kányával és a barna rétihéjával kapcsolatos szerény megfigyeléseimet szó szerint közölte, és az én tudományos vonatkozásban oly jelentéktelen nevemről ilyen dicsőreően emlékezett meg. Nincs olyan kitüntetés, bármilyen formában is érne, amely akkora örömet okozna nekem, mint az, ha tudományos műben egy igazi tudós nevemen nevez...” Rudolf trónörökös egy 1979 márciusában Rudolf Blasiusnak írt levelében további nagy terveikről is beszámolt (Blasius 1889): „Brehm és én egy ideje azzal az ötlettel foglalkozunk, hogy össze kellene foglalni az Osztrák–Magyar Monarchia állatvilágát.” Sajnos ez az elképzelés aztán nem valósult meg, de jól mutatja Rudolf és Brehm szoros kapcsolatát.

Brehm elkísérte a trónörököst 1879 áprilisában és májusában Spanyolországba is. Az utazás során Rudolf több ragadozó madarat – saskeselyűt (*Gypaetus barbatus*), fakó (*Gyps fulvus*) és barátkeselyűt (*Aegyptius monachus*), dögkeselyűt (*Neophron percnopterus*), szirti sast (*Aquila chrysa-*

tos) és ibériai sast (*Aquila adalberti*) – ejtett el, biometriai adataikat több más helyről (többek között Magyarországról) származó példányok adataival vetette össze. Dél-Spanyolországban egy a tudományra nézve újnak vélt pacsirtafajt is gyűjtött, melyet az expedíció hajójáról *Galerida miramarae* névre keresztelt (Homeyer 1882a). A taxon leírásának alapjául szolgáló – Rudolf által elejtett – típuspéldányok ma is a bécsi Naturhistorisches Museum gyűjteményében vannak. Ez a Rudolf által *Galerida miramarae*-nak elnevezett madár azonos a Brehm által már jóval korábban leírt (Brehm 1857) kövi pacsirtával (*Galerida theklae*), így a prioritás elve értelmében ez a korábbi név az érvényes, a *Galerida miramarae* csak ennek a szinonimája. A hajó tisztjei szerint az utazás nem volt túl eredményes, ők vadászati szempontból értékelték az utat, és nem nagyon értették Rudolf és útítársai apró madarak iránti lelkesedését. Erről az utazásról sajnos nem maradt fenn leírás. Brehm nem írt róla, vélhetően azért, mert azt Rudolf szerette volna megírni, legalábbis erre utal a trónörökös hagyatékából előkerült néhány töredék (Mauthe 1989). A spanyolországi utazáson való részvételt Rudolf így köszönte meg öreg barátjának: „Forró köszönet azért, hogy ezen utazáson hű barátom és kísérőm volt. Szép, gyönyörű időszak van mögöttünk, oly sebesen tűnt el, mint egy jó álmom, és az érdekes, különleges, csodálatos expedíciókból vissza kell térni a sablonos, egyforma, a kultúra által ellopított Közép-Európába, a köznapi emberek tömegébe [...]. Gondoljon vissza néha ezekre a szép úti emlékekre, a hegyekben, a hű Miramar fedélzetén töltött napokra. Szívélyes üdvözléssel hű barátja, Rudolf.”

A polgári származású, protestáns, darwinista és köztudottan szabadkőműves Alfred Brehmet a következő években meg-

próbálták távol tartani Rudolftól. Bár egyre kevesebbet tudtak találkozni, barátságuk megmaradt. Rudolf terjedelmes levelekben számolt be a német tudósnek madártani megfigyeléseiről, a begyűjtött példányok biometriai adatairól, sőt gyakran küldött neki frissen elejtett vagy már preparált madarakat is.

Rudolf első madártani publikációja az Ornithologischen Verein in Wien 1878. évi közleményeinek 10. számában jelent meg ([Rudolf von Österreich] 1878a). A cikk bevezetőjében a trónörökös szerényen a következőket írja: „...*meg vagyok győződve, hogy feljegyzéseim e gyűjteménye, amelyet az egyesület lapjában ezennel közléseszek, csekély és kevés, mégis vigasztalódok a gondolattal, hogy a sok iszap és homok között aranyrög is pihen, amit a nálam alaposabb kutatók értéként felismernek, és fel tudnak majd használni.*” A Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien című lapban 1878 és 1886 között publikált írásai ([Rudolf von Österreich] 1878a–c, 1879a–e, 1880a, 1881f, 1882a–d, 1883b–e, 1884b, 1885c, 1886a–b) a szerző nevének feltüntetése nélkül, a cikkek címe vagy a szöveg első szava előtt mindössze egy *-gal jelentek meg (Tschusi, 1889). Néhány írása a Cabanis nevével fémjelzett *Journal für Ornithologie* című madártani folyóiratban (Rudolf von Oesterreich & Brehm 1879, Rudolf von Oesterreich et al. 1879), valamint a magyar Vadászati Érdekeink (Rudolf 1881c–e) és a Vadász-Lap (Rudolf 1883g), illetve a német nyelvű Hugo's Jagd-Zeitung című vadászati lapokban ([Rudolf von Österreich] 1883f), illetve a Der Zoologische Garten című német folyóiratban (Rudolf von Oesterreich 1880c) látott napvilágot. Egyes cikkei kis példányszámú, csak baráti körben terjesztett gyűjteményes kötetekben is megjelen-

tek: *Allerlei gesammelte ornithologische Beobachtungen* ([Rudolf von Österreich] 1880b); *Einige Jagdreisen in Ungarn* ([Rudolf von Österreich] 1881b), *Gesammelte ornithologische und jagdliche Skizzen* ([Rudolf von Österreich] 1884a); *Jagden und Beobachtungen* (Rudolf 1887).

1880 őszén ismét a Dunán és a Fruška Gora-ban vadászott. Erről az utazásáról a magyar Vadász-Lap hasábjain számolt be egy tizenegy részes cikksorozatban (Rudolf trónörökös 1883g–r).

1881-ben – immár Brehm nélkül – két és fél hónapos vadászati célú utazást tett Egyiptomban és a Közel-Keleten. Az út egy részén a német származású Heinrich Brugsch egyiptológus kísérte a társaságot, aki így ír Rudolfról (Brugsch 1894): „*Érdeklődését az állatvilág, és különösen a levegő szárnyas lakói iránt az állatos Brehmmel való megismerkedése nagymértékben fokozta [...] Brehm is hozzájárult ahhoz, hogy a fiatal hercegben szinte hihetetlen kíváncsiság ébredt saját kutatásai iránt, és én magam tanúsíthatom, milyen buzgalommal látott neki egy-egy sikeres vadászat után, hogy a zsákmányt dr. Brehm táblázatai segítségével tudományosan feldolgozza. Sem fáradság, sem éhség, sem szomjúság nem bírhatta rá, hogy az elejtett vadat egy pillanatra is ott hagyja. Megmérte a lelőtt keselyűk, sasok és sólymok test- és szárnyhosszúságát, az adatokat bevezette vadászkönyvébe, feljegyezte testüknek, tollazatuk színének egyéb jellegzetességeit, és olyan pontos jegyzéket vezetett, mintha épp Ausztria trónörökösének kellene megmutatnia, milyen az alapos zoológus.*”

Az ezt az utazást leíró *Eine Orientreise* című könyve először füzet sorozatként, majd kis példányszámú, az ismerősöknek szóló ajándék gyanánt jelent meg (Rudolf von Österreich 1881a), de néhány évvel ké-

sőbb – Brankovics György fordításában – magyarul is napvilágot látott Utazás a Keleten címmel (Rudolf 1883a), 1885-ben pedig a németajkú nagyközönség számára is kiadásra került (Rudolf von Oesterreich 1885a). Az utazás során megfigyelt (illetve részben elejtett) 120 madárfajról – amelyek között jó néhány olyan is akadt, melyeket a manapság azon a vidéken járó madarászok is szívesen „begyűjtenének” – adatokat is közöl a könyv végén, illetve – névtelenül – egy madártani szaklapban is ([Rudolf von Österreich] 1881f).

Prágai és bécsi tartózkodásai során a trónörökös szintén készített madártani feljegyzéseket az említett városok környékén tett megfigyeléseiről. E területekről sok madárfaj tavaszi érkezési adatát, őszi megfigyeléseit, illetve egy-egy időszakban látott madárfajok listáját közölte ([Rudolf von Österreich] 1882a–b, 1883b, 1883e, 1884b, 1885c). Az ő nevéhez fűződik a héjasas (*Aquila fasciata*) második csehországi előfordulási adata is: az 1880-as évek elején egy Prága melletti kastélyban elhelyezett trófeagyűjteményt tanulmányozva figyelt fel egy kitömött héjasásra, a preparátumot Homeyernek és az ismert cseh ornitológusnak, Fričnek is elküldette, s mindketten megerősítették a határozást (a trónörökös kiderítette, hogy a madarat 1866 júliusának második felében lötték Finkova közelében) (Homeyer 1882b, [Rudolf von Österreich] 1882c).

Erdélyi vadászatai során tett madártani megfigyeléseiről is beszámolt, itt természetesen főként hegyvidéki madárfajok szerepelnek írásában ([Rudolf von Österreich] 1882d).

Rudolf három publikációjában is kizárólag a fajokkal foglalkozott, mégpedig főként az akkoriban egyesek által külön fajnak tartott ún. ’középfajd’-dal (*Tetrao ’medius’*),

ami valójában a siket- és a nyírfajd hibridje. Cikkeiben több példányt is összehasonlított, mind biometriai adataik, mind a tollazatuk színe alapján, de még csigolyaszámokat is megadott ([Rudolf von Österreich] 1880a, 1883c, Rudolf 1881d).

A budapesti Városligetben 1885 májusától októberéig – a millenniumi ünnepek főpróbájaként – Rudolf védnöksége alatt megrendezett Országos Általános Kiállítás erdészeti pavilonjában a trónörökös trófea- és preparátumgyűjteményből 40 ritka és becses példányt (főleg kitömött madarakat) állított ki (K. Imre 1885).

1886 tavaszán Rudolf – megromlott egészségét helyreállítandó – a Raguza (Dubrovnik) melletti Lacroma (Lokrum) szigetén lévő nyári kastélyában tartózkodott, ahonnan a madártani feljegyzései alapján kisebb kirándulásokat tett a dalmát partokon és a boszniai hegyekben. E területekről is több mint száz madárfaj megfigyeléséről közölt adatokat, köztük sok tavaszi érkezési adatot, de legrészletesebben természetesen itt is a ragadozómadarokról írt ([Rudolf von Österreich] 1886a).

Rudolf tudományos tevékenységének elismerése

Nemcsak Alfred Brehm, de a kor más kiváló ornitológusai is elismerték madártani ismereteit.

Homeyer (1881) szintén Rudolf trónörökösnek ajánlotta *Die Wandrungen der Vögel* című könyvét, és a kötet bevezetőjében is méltatta a főherceget: „*Rendkívül nagy befolyást gyakorolt a tudományokra, különösen a természettudományokra ő császári és királyi fenségének, Rudolf főhercegnek, Ausztria trónörökösének az érdeklődése e*

tárgyak iránt. Úgy tetszik, mintha az egész Monarchiában új élet sarjadna; nemcsak sok új erő születik, hanem a régi erők is új tartalommal telnek meg.”

Herman Ottó egy 1883-ban a Vadász-Lapban egy tengelic öngyilkosságáról (önakasztásáról) szóló cikkekére kissé gúnyosan válaszoló írását (Herman 1883) a következőképpen fejezte be: „... *ha ebben az ítéletben meg nem nyugszik, a mi szabadsága, szívesen ajánlkozom a közbenjárásra például Brehmnél és Homeyernél, Cabanisnál és Dressernél is – ám ítéljenek. S ha ez sem elég, kérjen kihallgatást Magyarország trónörökösénél, ki szintén ornithologus, minden bizonynyal kihallgatja, – de meg is mosolyogja!*”

Népszerű írásai és tudományos tevékenysége okán Rudolfot 1878 júliusában előbb a magyar majd a bécsi tudományos akadémia is tiszteletbeli tagjává fogadta, 1880 májusában a budapesti tudományegyetem díszdoktora, 1882 decemberében a Deutschen Verein zum Schutze der Vogelwelt tiszteletbeli tagja, 1884-ben pedig a bécsi egyetem tiszteletbeli doktora lett. A trónörökös nagyon örült ezeknek a megtiszteltetéseknek, bár tisztában volt vele, hogy ezek sokkal inkább rangjának, mint tudományos eredményeinek szóltak (Mauthe 1989).

Rudolf madárvédelmi gondolatai és intézkedései

A madarokról, főként a ragadozómadarokról ([Rudolf] 1883d) az ismereteket Rudolf elsősorban a vadászatuk révén szerezte, de ez abban a korban így volt rendjén. Írásai alapján úgy tűnik, hogy szinte minden eléjük kerülő nagyobb madarat „a tudomány nevében” lelőttek, vagy legalábbis meg-

próbáltak lelőni. Ezen esztelen pusztításnak tűnő madárvadászat mellett a főhercegnek a természet, a vadvilág, sőt a ragadozó madarak kiméletének szükségességére utaló gondolatai is voltak. Sajnálattal ír például az akkor még gyakori rétisas (*Haliaeetus albicilla*) jövőben várható sorsáról (Rudolf 1890): „...*a Bega-csatorna vidéki berkek a Budapesthez legközelebb eső erdők, a hol a réti sas mint állandóan fészkelő madár honos. A mennyire azonban e vidékek jellemét s a kultúra haladását ismerem, azt hiszem, hogy ott tíz-húsz év múlva már nem lesz réti sas...*”

Hodek bécsi preparátor közbenjárására Rudolf egy 1875-ös rendeletével – a terület magán vadászterületévé nyilvánításával, ahol aztán sohasem vadászott – tulajdonképpen védelem alá helyezte a Száva árterén elterülő mocsár, az Obedszka Bara gémtelepét (Schenk 1918), így ez tulajdonképpen a mai védett területek elődjének tekinthető. A védelem elsősorban az ekkorra már itt is nagyon megfogyott nagy kócsagokat (*Egretta alba*) hivatott kímélni. A védelmet tehát az jelentette, hogy ő sem vadászott itt soha, távollétében pedig az Obedszka Bara felügyeletét a helyi katonai parancsnok, Molinary báró látta el. Rudolf ezen – a világ első nemzeti parkja, a Yellowstone Nemzeti Park alapítása után mindössze három évvel hozott – intézkedését úgy kell tekintenünk, mint az első természetvédelmi célzatú eljárást az Osztrák–Magyar Monarchiában: az Obedszka Bara volt az első terület, ahol a védelem kifejezetten a madárvilág megóvását szolgálta, ráadásul gazdaságilag nem hasznos madártelepet helyezett a trónörökös védelem alá (Oroszi 1986). A gémekeket és kócsagokat a szerb lakosság a Száva túloldalán ugyan továbbra is lőtte, de a fészkelőhelyük legalább háborítatlan maradt.

Rudolf kezdeményezésére a monarchia országaiban több madártani megfigyelőállomást létesítettek, 1882-ben felállították a Comité für Beobachtungsstationen in Österreich–Ungarn nevű bizottságot (Blasius 1889, Tschusi 1889), amely évenként vas-kos jelentést tett közzé e megfigyelőállomások tevékenységéről.

Rudolf szerepe a nemzetközi madártani kongresszusokon

1883 decemberében a trónörökös elvállalta a Bécsben megrendezendő I. Nemzetközi Madártani Kongresszus védnökségét, melyet 1884. április 7-én személyesen nyitott meg az alábbi szavakkal (Ursprung 1984): *„Büszkeség és öröm érzésével tekintek a szülővárosomban összegyűlt híres kutatók és szakemberek eme körére. A tudományos törekvés és a közös eszmecsere vágya egyesítette Önöket, Uraim, hogy közelből s távolabbról is eljőjenek mindazok, akiknek erénye, hogy az emberi tudás egy bizonyos területén szaktekintélyek lehetnek. Erre tekintettel megtiszteltetés számomra – habár bizonyos fokú elfogódottság érzését sem tagadhatom –, hogy egy olyan tudományággal foglalkozó kongresszus élére állítottam, amely tudományterületet gyermekeveim óta kedvemnek tekintetem és magam is sokszor foglalkoztam vele, igaz csak egy olyan gyűjtő és műkedvelő buzgalomával, akinek hiányosak az ismeretei ahhoz, hogy az Önök körébe, Uraim, felvételt nyerhessen. Vegyük hát figyelembe most azt, hogy az ornitológia, melynek tiszteletére ma itt egybegyűltünk, szép és fontos része azon természettudományoknak, mely természettudományok tiszta, reális tanáikkal, a természet törvényeinek kutatásával, a*

természet erejének hasznosíthatóvá tételével rányomták bélyegüket e századra [...]. Ezen érzések által vezérelve nyilvánítom ki abbéli óhajomat, hogy kísérjék a kongresszust szakmai sikerek, és büszke vagyok, hogy a tanácskozást ezennel megnyitottnak nyilváníthatom.”

Ő maga is részt vett a kongresszuson, és talán ennek a tevőleges részvételének köszönhető, hogy a madártan akkor élő legtekintélyesebb művelői is – kevés kivétellel – eljöttek Bécsbe. A mintegy 140 résztvevő majdnem fele a Duna menti országokból érkezett, 22 hivatalos állami és 39 akadémiai és egyetemi delegált mellett számos ismert „amatőr” ornitológus is részt vett a tárgyalásokon és a vitákban, melyek elsősorban a madárvédelem ügye körül folytak (Blasius 1884). Rudolf Homeyerrel, Finsch-sel és Meyerrel közösen betérjesztett egy javaslatot, hogy szerte a világon állítsanak fel – a monarchiabeliekhez hasonló – megfigyelőállomásokat a költöző madarak megfigyelésére (Ursprung 1984), ennek a koordinálására – Rudolf védnökségével – megalapították a permanente international ornithologische Comité-t, amelynek lapja, az Ornis 1885-től jelent meg (Blasius 1889).

A kongresszussal párhuzamosan madártani kiállítást (Dritte Allgemeine Ornithologische Ausstellung) is rendeztek Bécsben (Hodek 1884, Kadich 1884, Pelzeln 1884), amelyet – akárcsak a trónörökösnek a Hofburgban lévő magángyűjteményét – a résztvevők egy része meg is látogatott, (Ursprung 1984).

A következő kongresszus helyéül először Svájcot (Luzern vagy Zürich), majd Budapestet jelölték ki. Rudolf védnöksége alatt nemzetközi szervezőbizottságot hoztak létre. E kongresszust eredetileg 1888-ra tervezték, de különböző szervezési nehézségek, a szervezőbizottság tagjainak egy-

mástól távoli lakóhelyei, illetve egyes ornitológusok között fennálló nézetkülönbségek miatt az időpontot 1889 májusára tolták, erről a módosított időpontról Rudolf véleményét is kikérték, aki – tekintettel arra, hogy így a szervezésre már csak rendkívül rövid idő állt volna rendelkezésre – a kongresszus idejéül 1889 őszét vagy még inkább 1890 tavaszát javasolta (Ursprung 1984). Rudolf levélben megerősítette, hogy a kongresszus idején kész Budapestre jönni és az első ülésen elnökölni (Bauernfeind 2008). Néhány hét múlva azonban a trónörökös különös körülmények között meghalt, s halálával a szervezés is megtorpant (végül a II. Nemzetközi Madártani Kongresszusra 1891-ben került sor Budapesten).

Rudolf trónörökös emlékezete

Rudolf trónörökös tragikus és korai halála, melynek dokumentumait a császári udvar minden lehetséges eszközzel igyekezett megsemmisíteni, mindenkit megrendített. A *Die Schwalbe* hasábjain Tschusi (1889), a Rudolf védnöksége alatt alapított permanenten internationalen ornithologischen Comité lapjában (Ornis) pedig Blasius (1889) írt nekrológot a trónörökösről, méltatva a madártani munkásságát és felsorolva publikációit. A természettudományok magyar művelőit is mélyen megrendítette a trónörökös halála. Paszlavszky József a következőket írta a Természettudományi Közöny 1889. márciusi számában (Paszlavszky 1889): „*Gyászoljuk Őt mi is, nemcsak mint jó királyunk egyetlen fiát és trónjának egyenes örökösét, hanem úgy is, mint a természetnek igaz barátját, a természet-*

tudományoknak buzgó hívét, különösen az állatéletnek lelkes megfigyelőjét, avatott leíróját; és gyászoljuk mindazokat a reményeket, melyek vele e tudományok jövődjéből olyan korán a sírba szállottak. [...] Ki tudja, vajon virrad-e még valaha hazánkra nap, midőn egy királyfi szegődik a természetrajz munkásai közé és szóval, tettel, áldozattal mozdítja elő a haza természeti kincseinek megismerését és ismeretének terjedését.”

A Rudolf trónörökös emlékére a budapesti Városligetben állított, hányattatott sorsú, egész alakos szobor – Ligeti Miklós 1908-ban készült alkotása – vadászöltözékben, oldalán vadászpuskával, nyakában távcsővel ábrázolja Rudolfot (Molnár 1908, Homonnay 1989).

A schönbrunni állatkert 1920-as években épült ragadozómadár-röpdéjét az 1980-as években elvégzett felújítás és bővítés után a főhercegről nevezték el (Kronprinz Rudolf-Voliere).

Két madárfaj és egy alfaj tudományos neve is Rudolf trónörökös emlékére idézi. A Délkelet-Ázsiából több új fajt leíró Adolf Bernard Meyer drezdai antropológus és ornitológus egy új bagolyfajt – Rudolfkakukkbagoly (*Ninox rudolfi*) – nevezett el Rudolfról (Meyer 1882). Otto Finsch német néprajzkutató, természettudós és utazó Pápua Új-Guineából egy új paradicsommadár fajt – Rudolf-paradicsommadár (*Paradisaea rudolphi*) – írt le és nevezett el a főhercegről (Finsch & Meyer 1885), e paradicsommadár faj egyik angol neve is Prince Rudolph's Bird-of-paradise. A siketfajd Kárpátokban élő alfaját (*Tetrao urogallus rudolfi*) pedig Dombrowski (1912) nevezte el a tragikus véget ért Rudolf trónörökös emlékére.

Irodalomjegyzék

- B. J. 1886. Rudolf trónörökös ő fenségének vadászata az „Éger” erdőben. – *Vadász-Lap* 7(3): 37.
- Bauernfeind, E. 1996. Jagd und Wissenschaft – die Kronprinz-Rudolf-Sammlung. – in Jagdzeit. Österreichs Jagdgeschichte. Eiene Pirsch. 209. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien. Hermesvilla, Lainzer Tiergarten. 28. März 1996 bis 16. Februar 1997. – Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, Wien. p. 308–309.
- Bauernfeind, E. 2008. Der Kronprinz als Ornithologe. – in Barta, I. (Hrsg.): *Kronprinz Rudolf – Lebensspuren*. – Hofmobiliendepot Möbel Museum, Wien. pp. 58–61.
- Blasius, R. 1884. Erster internationaler Ornithologen-Congress in Wien vom 7. bis 14. April 1884. – *Monatsschrift des Deutschen Vereins zum Schutze der Vogelwelt* 9: 84–97.
- Blasius, R. 1889. Erzherzog Rudolf Kronprinz von Oesterreich–Ungarn. – *Nachruf. Ornis* 5(1): 3–34.
- Böck, F. 1989. Kronprinz Rudolf als Ornithologe. – in Rudolf. Ein leben in Schatten von Mayerling. 119. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien. Hermesvilla, Lainzer Tiergarten. 18. März 1989 bis 4. März 1990. – *Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, Wien*. p. 33–35.
- Brehm, A. E. 1857. Vorläufige Zusammenstellung der Vögel Spaniens mit kritischer Benutzung der bisher von spanischen Ornithologen herausgegebenen Verzeichnisse. – *Allgemeine Deutsche Naturhistorische Zeitung Neue Folge* 3: 449–489.
- Brehm, A. E. 1878. Brehms Thierleben. Allgemeine Kunde des Thierreichs. Zweite Abtheilung. Die Vögel. Erster Band. Papageien, Leichtschnäbler, Schwirrvögel, Spechte und Raubvögel. Große Ausgabe. Zweite umgearbeitete und vermehrte Auflage. – Verlag des Bibliographischen Institut, Leipzig. pp. 690–691, 701–704, 705–708.
- Brehm, A. E. 1879. Brehms Thierleben. Allgemeine Kunde des Thierreichs. Zweite Abtheilung. Die Vögel. Dritter Band. Scharrvögel, Kurzflügler, Stelzvögel, Seeflieger, Ruderfüßler, Taucher. Große Ausgabe. Zweite umgearbeitete und vermehrte Auflage. – Verlag des Bibliographischen Institut, Leipzig. p. 49–50.
- Brugsch, H. K. 1894. Meine Reise mit dem Kronprinzen Rudolf von Österreich. – in Brugsch, H. K.: *Mein Leben und mein Wandern*. Zweite Auflage. – *Allgemeiner Verein für Deutsche Litteratur*, Berlin. pp. 353–360.
- Dombrowski, R. von 1912. *Ornis Romaniae*. 2. Staatsdruckerei, – **Bukarest**. p. 855.
- Finsch, O. & Meyer, A. B. 1885. Vögel von Neu Guinea zumeist aus der Alpenregion am Südostabhange des Owen Stanley-Gebirges (Hufeisengebirge 7000–8000' hoch), gesammelt von Karl Hunstein. – *Zeitschrift für die Gesammte Ornithologie* 2(4): 369–391.
- Grössing, S-M. 2006. Rudolf trónörökös. – Gabo Kiadó, Budapest. p. 310.
- Hadarics T. 2006. Rudolf trónörökös, az ornitológus. *Madártávlat* 13(5): 6–11.
- Hamann, B. 1990. Madártan. – in Hamann, B.: *Rudolf. A trónörökös és a lázadó*. – Árkádia, Budapest. pp. 115–138.
- Hamann, B. 2008. Madártan. – in Hamann, B.: *Rudolf trónörökös*. – Európa Könyvkiadó, Budapest. pp. 130–157.
- Herman O. 1893. Az öngyilkos stiglincz. – *Vadász-Lap* 4(19): 235–236.
- Hodek, E. 1884. Dritte allgemeine Ornithologische Ausstellung in Wien. – *Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien* 8(5): 69–74.
- Homeyer, E. F. von 1881. Die Wanderungen der Vögel mit Rücksicht auf die Züge der Säugethiere, Fische und Insekten. – Th. Grieben's Verlag, Leipzig. p. 415.
- Homeyer, E. F. von 1882a. Eine neue Lerche. – *Journal für Ornithologie* 30(3): 315–317.
- Homeyer, E. F. von 1882b. Der Habichts-Adler (*Nisaetus Bonellii* Temm.) in Böhmen. – *Journal für Ornithologie* 30(3): 317–318.
- Homonnay Zs. 1899. Szobor-döntés. – *Nimród* 109(12): 25–26.
- Iby, E. 2008. Rudolf und die Jagd. – in Barta, I. (Hrsg.): *Kronprinz Rudolf – Lebensspuren*. – Hofmobiliendepot Möbel Museum, Wien. pp. 63–65.
- K. Imre L. 1885. Rudolf trónörökös kiállítása. – *Vasárnapi Újság* 32(19): 309.
- Kadich, H. v. 1884. Die dritte allgemeine Ornithologische Ausstellung. *Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien* 8(4): 56–59.
- Kovács É. M. 2008. Rudolf és a természettudományok. – in F. Dózsa K. & Faludi I. (szerk.): *Rudolf – a reményvesztett imádó*. Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban. 2008. június 5 – szeptember 28. – Gödöllői Királyi Kastély Kht., Gödöllő. p. 22–27.
- Mauthe, G. 1989. Rudolfs Beschäftigung mit den Naturwissenschaften. – in Rudolf. Ein leben in Schatten von Mayerling. 119. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien. Hermesvilla, Lainzer Tiergarten. 18. März 1989 bis 4. März 1990. – Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, Wien. pp. 21–32.

- Meyer, A. B. 1882. On *Ninox rudolfi*, a new species of Hawk-Owl from the Malay Archipelago. – The Ibis Fourth Series 6(32): 232–234.
- Molnár V. 1908. A Rudolf-szobor története. – Hornyánszky Ny., Budapest p. 49.
- Morton, F. 2006. Nyugtalan ragyogás. Rudolf trónörökös és a Monarchia 1888–1889. – Genereal Press Kiadó, Budapest p. 422.
- Nemere I. 2000. Egy trónörökös második élete. Meghalt-e Rudolf trónörökös Mayerlingben, vagy tovább élt külföldi száműzetésben? Vitairat. – Argumentum Kiadó, [Budapest] p. 221.
- Oroszi S. 1986. A magyar természetvédelem kezdetei. – Országos Erdészeti Egyesület, Budapest p. 219.
- Paszlavszky J. 1889. Rudolf trónörökös emlékezete. – Természettudományi Közlöny 21(235): 89–108.
- Pelzeln, A. v. 1884. Über die Ausstellung des Ornithologischen Vereins in Wien im April 1884. – Monatsschrift des Deutschen Vereins zum Schutze der Vogelwelt 9: 127–131.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1878a. Allerlei gesammelte ornithologische Beobachtungen I. – Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien 2(10): 101–103.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1878b. Allerlei gesammelte ornithologische Beobachtungen II. Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien 2(11): 109–113.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1878c. Allerlei gesammelte ornithologische Beobachtungen III. – Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien 2(12): 117–120.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1878d. Fünfzehn Tage auf der Donau. – Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien p. 310.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1879a. Allerlei gesammelte ornithologische Beobachtungen IV. – Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien 3(5): 51–56.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1879b. Eine kurze Notiz über den spanischen *Gypaëtus barbatus*. – Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien 3(6): 59–61.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1879c. Der weissköpfige Geier (*Vultur fulvus*). – Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien 3(10): 97–100.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1879d. *Vultur cinereus*. – Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien 3(11): 105–109.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1879e. Steinadler (*Aquila fulva*) und Prinzenadler (*Aquila adalberti*). – Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien 3(12): 117–120.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1880a. Ueber den Rackelhahn. – **Mittheilungen des Ornithologischen Vereines** in Wien 4(5): 41–43.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1880b. Allerlei gesammelte ornithologische Beobachtungen. – **Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei**, Wien p. 125.
- Rudolf von Oesterreich, Kronprinz 1880c. Kuttengeier und weissköpfiger Geier. – Der Zoologische Garten 21(12): 378–381.
- Rudolf von Österreich, Kronprinz 1881a. Eine Orientreise. Band I–II. – Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien p. 227+258.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1881b. Einige Jagdreisen in Ungarn. – Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien p. 114.
- Rudolf főherczeg 1881c. Észleletek a vad-szárnyasok életéből. I. – Vadászati Érdekeink 1881(1): 5–7.
- Rudolf főherczeg 1881d. Észleletek a vad-szárnyasok életéből. II. A korcsfajd (Rackelhahn) felől. – Vadászati Érdekeink 1881(2): 20–21.
- Rudolf főherczeg 1881e. Észleletek a vad-szárnyasok életéből. III. – Vadászati Érdekeink 1881(3): 40–42.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1881f. Ornithologische Reiseskizzen aus dem Oriente. – **Mittheilungen des Ornithologischen Vereines** in Wien 5(8): 57–66.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1882a. Ornithologische Notizen, gesammelt in der Zeit vom 1. Jänner bis 30. April 1882. – Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien 6(5): 40–43.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1882b. Ornithologische Notizen, gesammelt in der Zeit vom 1. bis 31. Mai 1882. – Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien 6(6): 51–54.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1882c. *Aquila Bonellii* in Böhmen. – Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien 6(6): 63.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1882d. Ornithologische Skizzen aus Siebenbürgen. – Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien 6(12): 113–116.
- Rudolf trónörökös 1883a. Utazás a Keleten. – Wodianer F., Budapest p. 215+245.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1883b. Einige Herbstbeobachtungen. – **Mittheilungen des Ornithologischen Vereines** in Wien 7(1): 1–3.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1883c. Neue Notizen über *Tetrao medius*. – **Mittheilungen des Ornithologischen Vereines** in Wien 7(6): 105–109.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1883d. Beobachtungen über Raubvögel. – Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien 7(9): 177–178.

- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1883e. Ornithologische Beobachtungen. – Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien 7(11): 225–226.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1883f. Eine Jagd auf Rackelhähne. – Hugo's Jagd-Zeitung 26: 225–226.
- Rudolf trónörökös 1883g. Vadászati kirándulásaim Magyarországra. – Vadász-Lap 4(3): 30–33.
- Rudolf trónörökös 1883h. Vadászati kirándulásaim Magyarországra. – Vadász-Lap 4(4): 42–47.
- Rudolf trónörökös 1883i. Vadászati kirándulásaim Magyarországra. – Vadász-Lap 4(6): 70–75.
- Rudolf trónörökös 1883j. Vadászati kirándulásaim Magyarországra. – Vadász-Lap 4(7): 82–84.
- Rudolf trónörökös 1883k. Vadászati kirándulásaim Magyarországra. – Vadász-Lap 4(9): 106–110.
- Rudolf trónörökös 1883l. Vadászati kirándulásaim Magyarországra. – Vadász-Lap 4(10): 118–121.
- Rudolf trónörökös 1883m. Vadászati kirándulásaim Magyarországra. – Vadász-Lap 4(12): 146–149.
- Rudolf trónörökös 1883n. Vadászati kirándulásaim Magyarországra. – Vadász-Lap 4(13): 158–160.
- Rudolf trónörökös 1883o. Vadászati kirándulásaim Magyarországra. – Vadász-Lap 4(15): 182–183.
- Rudolf trónörökös 1883p. Vadászati kirándulásaim Magyarországra. – Vadász-Lap 4(19): 232–233.
- Rudolf trónörökös 1883r. Vadászati kirándulásaim Magyarországra. – Vadász-Lap 4(27): 330–331.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1884a. Gesammelte ornithologische und jagdliche Skizzen. – Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien. 168 p.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1884b. Ornithologische Beobachtungen aus der Umgebung Wiens. – *Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien* 8(3): 33–34.
- Rudolf von Oesterreich, Kronprinz 1885a. Eine Orientreise vom Jahre 1881. – Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien. 361 p.
- Rudolf, Kronprinz 1885b. Fünfzehn Tage auf der Donau. Zweite Auflage. Wien.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1885c. Herbst 1885. – *Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien* 9(31): 305–306.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1886a. Ornithologische Notizen aus dem Süden. – *Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien* 10(13): 145–150.
- [Rudolf von Österreich, Kronprinz] 1886b. Am 23. dieses Monates bemerkte ein Jäger auf der grossen, durch einige alte Eichen, geschmückten Wie-
se, sogenannten Poigenau am rechten Donauufer östlich vom Dorfe Mannswörth einen Zug von mehr als 40 *Pastor roseus*... – *Mittheilungen des Ornithologischen Vereines in Wien* 10(14): 157.
- Rudolf, Kronprinz Erzherzog 1887. Jagden und Beobachtungen. – Adolph W. Künast, Wien. 692 p.
- Rudolf trónörökös főherceg 1890. Tizenöt nap a Dunán. – K. M. Természettudományi Társulat, Budapest p. 320.
- Rudolf von Oesterreich, Kronprinz & Brehm, [A. E.] 1879. Ornithologische Beobachtungen in den Auwäldern der Donau bei Wien. – *Journal für Ornithologie* 27(2): 97–129.
- Rudolf von Oesterreich, Kronprinz, Homeyer, E. F. v. & Brehm, [A. E.] 1879. Zwölf Frühlingstage an der mittleren Donau. – *Journal für Ornithologie* 27(1): 1–83.
- Schenk J. 1918. A kócsag hajdani és jelenlegi fészkelőtelepei Magyarországon. – M. Ornithologiai Központ, Budapest p. 73.
- Seemann, H. & Lunzer, Ch. (Hrsg.) 2006. Kronprinz Rudolf 1858–1889. – Album Verlag für Photographie, Wien p. 95.
- Szabó M. 2008. Kigyász, lappantyú és hamvasvarjú. – in Szabó M.: Rezső királyfi. Rudolf trónörökös emlékezete. – Aquincum Kiadó – Ófelsége Bt., Budapest–Gödöllő pp. 19–21.
- Szalvendy J. 2008. Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben. – Medicina Könyvkiadó, Budapest p. 238.
- Tschusi zu Schmidthoffen, V. 1889. Kronprinz Erzherzog Rudolf als Ornithologe. – *Die Schwalbe* 13(6): 81–85.
- Tomiczek, H. 1989. Kronprinz Rudolf als Jäger. – in Rudolf. Ein leben in Schatten von Mayerling. 119. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien. Hermesvilla, Lainzer Tiergarten. 18. März 1989 bis 4. März 1990. – Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, Wien pp. 71–76.
- Ursprung, J. 1984. Der 1. International Ornithologenkongreß 1884 in Wien – ein Beitrag zur Geschichte der österreichischen Ornithologie. – *Egretta* 27(1): 31–39.
- Véber K. 1989. Rudolf trónörökös magyarországi vadászatai. – *Nimród* 109(1): 38–39.
- Weissensteiner, F. 2005. Rudolf trónörökös és a nők. Erzsébet császárnétól Vetsera Máriáig. – Sziget Könyvkiadó, Budapest p. 224.
- Zoltán J. 2008. Vadászat az Osztrák–Magyar Monarchiában. Nimród Alapítvány – Nimród Vadászüjság – Dénes Natur Műhely Kft., sine loco. pp. 37–45.